

Валерій Дячок

Хмельницький (Україна)

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ УСТИМА КАРМАНЮКА (КАРМАЛЮКА) В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ім'я Устима Карманюка (Кармалюка, Кармелюка) є широко відомим не лише на Поділлі та в Україні, але й за її межами. Цьому, на нашу думку, сприяли романтизація й ідеалізація даного образу певними зразками ерзацфольклору та літературними творами. Впродовж II половини XIX – початку XXI ст. постать У. Карманюка стала образом практично всіх жанрів художньої творчості та надихала багатьох митців до створення різної за відношенням до історичних реалій історичної та літературно-мистецької Кармалюкіани. Ще у XIX столітті завдяки народницько-романтичній літературі (польський українофільський гурток Вацлава Ржевуського, згодом Марко Вовчок та Михайло Старицький) було закладено підвалини для впровадження ідеалізованого образу У. Карманюка як захисника знедолених, месника за народні кривди, героя-коханця та благородного ватажка розбійників, який нібито вибірково карав лише найбільш жорстоких експлуататорів українського селянства.

З 1930-х років радянською історіографією у масову свідомість вже міцно вкорінюють ідею про його керівну роль у чисельному рухові селян, який проходив у «формі лютої партизанської боротьби», охопивши території не лише Подільської, а й сусідніх Волинської і Київської губерній. Поширюються безпідставні твердження про організацію чисельних збройних загонів, які нібито нараховували від 10 і до більш як 20 тисяч селян; чітку соціальну (антикріпосницьку, антипоміщицьку) спрямованість дій «загонів У. Кармалюка», здійснення ними нападів переважно на поміщиків, але

й також на корчмарів, орендарів корчем та «сільських глитаїв». До того ж обов'язково згадується й про безпрецедентне історичне явище справедливого перерозподілу ватажком експропрійованого майна та цінностей між бідним селянством (історики А. Хвиля, П. Лавров, О. Гуржій, письменники В. Беляєв, В. Кучер та інші).

Остаточному завершенню формування героїчного образу Усти-ма Карманюка покликана була сприяти публікація у 1948 році збірника документів «Устим Кармалюк», в який увійшло 210 документів про його «рух». Введення до наукового обігу низки документальних матеріалів мало з одного боку позитивні наслідки, оскільки сприяло вивченню проблеми. З іншого – до наукового вжитку введено вкрай незначну частину наявних джерел, яка не забезпечує можливості для повновартісних студій з досліджуваної проблеми. При відборі документів до видання переважав тенденційний підхід, внаслідок чого ігнорувались джерела, інформація яких не вкладалась до наперед заданих історіографічних схем. Освоювалися в першу чергу документальні матеріали, які відображають найгучніші дії У. Карманюка та його спільників, пов'язані із нечисленними пограбуваннями представників шляхти і, дещо більшою мірою, – євреїв-купців (корчмарів, орендарів корчем) та в меншій мірі селян (хоч насправді останні складали переважну більшість жертв ватаги Карманюка). Пріоритет у відборі документів для публікацій надавався джерелам, які висвітлюють реакцію органів влади на дії ватаги: розшуки, арешти, перебування їх в ув'язненні, винесення та затвердження вироків у вищих судово-адміністративних інстанціях, обставини загибелі У. Карманюка.

Разом з тим понад 80% документів зазнали необґрунтованих скорочень тексту, що призводило як до загального зменшення інформаційного потенціалу опублікованого, так і до втрати цінної інформації. Якщо в 2030 рр. археографічне опрацювання теми відставало від історіографічного освоєння корпусу відомих джерел, то після публікації збірника «Устим Кармалюк» значна частина вміщених у ньому документів залишалася незапитаною науковцями. Головну причину значної перерви, аж до 1985 року, в публікації джерел ми схильні вбачати в порівняно пасивному історіогра-

фічному її опрацюванні. Такий стан став наслідком усталеного в науці трактування особи Кармалюка як керівника масового селянського руху, діяльність якого вже нібито й не потребувала додаткового дослідження. Науково-популярні за своїм рівнем і невеликі за обсягом роботи, які вийшли в 5080 рр., нічого нового ні в фактичному, ні в теоретичному осмисленні цієї теми не дали.

Не зважаючи на різні методологічні підходи та наукові концепти історичного процесу, сформований романтичним письменством та завершений радянською історіографією та літературою ідеалізований та рафінований образ Устима Кармалюка був запозичений і діаспорною історіографією, починаючи з 1930-х рр. Окремі лапідарні згадки про нього як ватажка «масового руху», «героя народних переказів і пісень» містяться в низці мемуарів відомих громадсько-політичних діячів (Олександр Лотоцький, Дмитро Дорошенко, Віктор Приходько, Галина Журба), виданих у Німеччині, Австрії та США.

Певна інформація про У. Карманюка міститься в 4 томі «Історії України» Марка Антоновича, де він згадується як представник «ідеального розбійництва», яке, як вважає автор, було однією з форм боротьби селян за свободу. На підтвердження соціальної «ідеальності» діянь ватажка автор наводить слова пісні «Повернувся я з Сибіру»: «в багатого відбирив, а бідному давав». Зазначимо, що робота М. Антоновича є чи не єдиною працею діаспорних істориків, в якій, хоч і в ідеалізованій формі, проте дії Карманюка трактуються як розбійництво. В «Історії України» Наталії Полонської-Василенко (1976 р.) також акцентується увага на свого роду «філантропічних» цілях У. Карманюка, ім'я якого «в українському народі оповите славою месника за народні кривди». Прикметно, що інформація про ватажка підкріплена в авторки посиланнями на роботи радянських істориків Ф. Ястребова та І. Гуржія, що свідчить про повну довіру до їх праць.

Єдиною, як нам відомо, розвідкою, присвяченою комплексному вивченню джерел (фольклорних, літературних та опублікованих писемних) про життя та вчинки Устима Карманюка в українській діаспорі є стаття відомого українського бібліографа, літературно-

го критика, історика українського православ'я Івана Коровицького, видрукувана в часописі «Сучасність» в 1987 році з нагоди 200-річчя з дня народження ватажка. Він досить детально проаналізував основні художні та фольклорні твори, деякі опубліковані документальні джерела, зупинився на основних фактах біографії ватажка розбійників. Автор інтуїтивно, на нашу думку, поставив під сумнів деякі стереотипи, які на той час не тільки в материковій Україні, а й в діаспорі міцно впроваджені в масову свідомість, зокрема про чисельність ватаг Карманюка, його освіченість та авторство пісень, перебільшення розмаху «руху» тощо. Разом із тим, робота І. Коровицького, в силу об'єктивних причин, не позбавлена низки фактичних помилок і методологічних хиб, залишаючись у полоні існуючих стереотипів та шаблонів соціологічної «схеми» «руху Карманюка», а також у перебільшенні «документальності» як художніх творів письменників, так і об'єктивності та вірогідності праць радянських авторів.

Своєрідним підсумком засвоєння представниками української діаспори теми Устима Карманюка стали гасла про нього, подані у енциклопедичних виданнях. У першому виданні «Енциклопедії Українознавства», що вийшло в США у повоєнний час, у розділі «Україна в складі Російської імперії XIX – поч. XX ст.» У. Карманюк згадується як легендарний «ватажок селянських повстань ...», який протягом 20 років діяв на Поділлі, нападаючи на поміщиків і роздаючи їх майно бідним селянам, поки 1835 р. його не забив один шляхтич». Більш розширену «версію» характеристики Карманюка знаходимо в україномовній «Енциклопедії Українознавства» (1959 р.) та англломовному варіанті «Encyclopedia of Ukraine» (1988 р.). Зокрема, в останньому виданні вже включені усі засадничі елементи й вульгарно-соціологічні штампи радянської історіографії оцінки та трактування постаті Устима Карманюка та соціального явища, пов'язаного з його ім'ям: український народний герой, який після дезертирства з армії організував повстанські загони, в які, нібито, залучав не лише селян, а й дезертирів з армії і представників міської бідноти. Калькуються з української радянської історіографії тези про участь в його загонах 20000 селян та

здійснення ними понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки тощо. Закономірним є й те, що бібліографію до гасла склали крім творів художньої літератури (Марко Вовчок, Михайло Старицький, Степан Васильченко, Василь Кучер) вже згадуваний збірник документів «Устим Кармалюк» (1948 р.) та науково-популярний нарис І. Гуржія (1955 р.), який за змістом має не науковий, а виражений агітаційно-пропагандистський характер.

Ще одним напрямом діяльності діаспорних вчених є фольклорознавча робота. Румунський фольклорист-україніст Іван Рябошапка в 1974 році видав збірку народних балад, історичних пісень та пісень-хронік «Відгомін віків», яка містить варіант пісні «Кармалюка добрий хлопець», записаної на теренах Південно-Східної Румунії в українській частині Добруджі. Даний запис є контамінацією двох пісень кармалюцького циклу – любовно-ліричної з тотожною назвою та пісні «Повернувся я з Сибіру».

Українці діаспори, зокрема в США, зробили певний внесок і в літературну «Кармалюкіану», зокрема Дмитро Тягнигоре (справжнє прізвище Сідлецький) у 1920-х рр. створив драму на чотири дії «Кармалюк», яка розповідає про останній період в житті ватажка та обставини його загибелі. Разом із тим, жодне з імен героїв п'єси не відповідає дійсності, а опис обставин загибелі ватажка наводить на думку про послугування Д. Сідлецьким виключно усними джерелами і використання авторської вигадки, що не суперечить жанру художнього твору.

Історична постать Устима Карманюка цікавила також представників єврейської діаспори. Так у першому виданні історичного путівника Віктора Лукіна та Борис Хаймовича «100 єврейських местечек України», присвяченому життю євреїв в містечках Поділля, згадується про участь місцевих євреїв в «селянському рухові під керівництвом Устима Кармалюка», якого видання називає «селянським отаманом». Проте вже у другому і третьому виданні даної праці (1998 і 2000 рр.) автори значно більше місця приділяють як постаті ватажка, так і особливостям співучасті з ним євреїв. Зокрема стверджується, що в 2030-х рр. ХІХ ст. «банди Кармалюка грабували навколишніх поміщиків, а багато євреїв Деражні

були з ними заодно: добували потрібну інформацію, скуповували і перепродували нагробоване добро, переховували ватажка зі спільниками в своїх оселях».

Ще більш відвертіше характеризується співучасть державних міщан з У. Карманюком у праці американських авторів єврейського походження Девіда Чапіна та Бена Вайнштока у другому томі «The Road from Letichev: The History and Culture of a Forgotten Jewish Community in Eastern Europe» (Дорога з Летичева: Історія і культура забутої єврейської громади в Східній Європі), що була видана в 2000 році. Автори називають не лише самого Устима Карманюка, а також і його євреїв-спільників злодіями, грабіжниками та бандитами, детально описуючи, зокрема, їх спільне пограбування орендаторки села Красносілля Летичівського повіту Магдалени Паплінської та реалізацію краденого. Останні видання єврейських дослідників, на наш погляд, стали наслідком прискіпливого дослідження соціального та етнічного складу спільників ватажка розбійників з боку українських дослідників, в першу чергу розвідки українського історика Володимира Любченка, присвяченої аналізу стосунків між єврейством Поділля та Устимом Карманюком.

Доводиться констатувати, що в різноманітній за обсягом та жанрами Кармалюкіані працям діаспорних дослідників належить досить скромне місце, проте важливість вивчення їх доробку визначається необхідністю з'ясування особливостей протікання історіографічного процесу як на етнічних землях українців, так і в середовищі української діаспори, а також виявлення причин формування сучасних наукових концепцій.

Недоліками діаспорної історіографії у вивченні життєдіяльності Устима Карманюка є відірваність від архівів і послугування лише доступними працями радянських авторів, тяжіння до соціологічних схем, нехтування інформативними можливостями в першу чергу писемних джерел, що призвело до викривленого (ідеалізованого, необ'єктивного трактування постаті Карманюка та неможливості адекватної реконструкції подій, пов'язаних із ним). Не зважаючи на відмінні методологічні та ідеологічні розходжен-

ня між представниками радянської та зарубіжної (переважно державницької) історіографії, оцінка постаті подільського розбійника У. Карманюка мала однакове трактування як національного героя, борця проти самодержавства і не виходила за межі існуючих усталених історіографічних традицій.

Отже, діяльність Карманюка як радянськими, так і діаспорними істориками розглядалася фрагментарно, вона подавалася суто у контексті соціальної та національно-визвольної боротьби, що на нашу думку, не відповідає реаліям.

Список основних джерел та літератури:

1. Антонович М. Історія України в 4-х т. / М. Антонович. – Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – Т. 4 : Нова доба.
2. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Гол. р. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954-1989. – Т. 3.
3. Коровицький І. Кармалюк (У двохсоту річницю народження) / І. Коровицький // Сучасність (Мюнхен). – 1987. – Ч. 11 (319). – листопад.
4. Любченко В. Евреи Подолии и Устим Карманюк (Кармалюк): Анализ взаимоотношений / В. Любченко // Вестник еврейского университета в Москве. – Москва ; Иерусалим, 1997. – № 2(15).
5. Полонська-Василенко Н. Історія України (від половини XVII сторіччя до 1923 року) / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Видавництво «Український Вільний Університет», 1976. – Т. 2.
6. Приходько В.К. Під сонцем Поділля: спогади / [Упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук]. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. – Ч. 2.
7. Відгомін віків : збірка народних балад, історичних пісень та пісень-хронік / зібрав і упорядкував д-р філологічних наук Іван Рябошапка. – Бухарест : Критеріон, 1974.
8. Тягнигоре Д. Кармалюк: драма на 4 дії / Д. Тягнигоре. – Нью-Йорк : Накладом української книгарні імені Т. Шевченка, [б. р.].
9. David Alan Chapin, Ben Weinstock. The Road from Letichev : The History and Culture of a Forgotten Jewish Community in Eastern Europe, T. 2. – Universe, Lincoln, NE, 2000.
10. Karmaluk Ustim // Encyclopedia of Ukraine. Toronto. Buffalo. London. – 1988. – Volume II.